

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀՀ ՍՊՈՐՏԻ ԵՎ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ՉԱՆԳԵՉՈՒԻԻ
ՊՂՆՁԱՄՈՒԲԳԵՆԱՅԻՆ
ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲԸ

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC
ARTSAKH

НАУЧНЫЙ
АРЦАХ

№ 1, 2018

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՅԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№1, 2018

*Նվիրվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության 100-րդ, Արցախյան շարժման 30-րդ ու
Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2800-րդ ամյակներին*

*Dedicated to the 100th anniversary of the First Republic of Armenia, the 30th anniversary
of the Artsakh movement and the 2800th anniversary of the founding of Erebuni-Yerevan*

*Посвящается 100-летию Первой Республики Армения, 30-летию Арцахского движения и
2800-летию основания Эребуни-Ереван*

ԱԵԳՄՍ – UYSSA – ОМУСА
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2018

*Չրատարակության Է երաշխավորվել Երևանի պետական Չամալսարանի գիտական խորհրդի թիվ 2/8.8 առ 29.11.2018թ. որոշմամբ
 Рекомендовано к публикации решением учёного совета №2/8.8
 от 29.11.2018г. Ереванского государственного университета
 Recommended for publication by the Yerevan State University
 Academic Council Decision №2/8.8 of November 29, 2018*

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐ

Նախագահ՝ ԵՊՅ ռեկտոր, ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

Անդամներ՝

ԱՎԱԳՅԱՆ Արծրուն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ Չրանտ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԲԱԲԱՅԱՆ Դավիթ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԲԱԼԱՅԱՆ Վահրամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳԱԼՍՏՅԱՆ Խաչիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ Զուլիխան, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳՐՈՒՉԴԵՎ Վլադիսլավ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Կոստրոմա, ՌԴ)
 ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գևորգ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Արման, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԺԵՅՄՈ Մարտիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Օլշտին, Լեհաստան)
 ԼԱՊԵՎԱՎ Վալենտինա, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)
 ԼՈՒԽՏԵՐՅԱՆԴՏ Օտտո, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Չամբուրգ, Գերմանիա)
 ՉՈՎՍԵՓՅԱՆ Մուշեղ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գագիկ, ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
 ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ Աշոտ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՄԻՆԱՅԱՆ Էդիկ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Կարեն, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
 ՍԱՐԳՍՅԱՆ Չայկ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՎԱՍԿՈՎ Մաքսիմ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Դոնի Ռոստով, ՌԴ)
 ԶԵՌՅԱՆ Գարիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԶՈՂԱՐՅԱՆ Տիգրան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **Ավետից ԳԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Գիտական Արցախ, №1, 2018, Երևան, «ԱԵԳՄՍ» հրատ., 2018, 448 էջ:
 Scientific Artsakh, №1, 2018, Yerevan, «UYSSA» publ., 2018, 448 pages.
 Научный Арцах, №1, 2018, Ереван, Изд. «ОМУСА», 2018, 448 страниц.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 1-ին համարում տեղ են գտել հայկական արդի հիմնախնդիրներից մեկի՝ պետականության վերաբերյալ Չայաստանը, Արցախը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան, Լեհաստանը և Բելառուսը ներկայացնող հեղինակների գիտական աշխատանքները:

Գիտական պարբերականում գետեղված են նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման ու Երևանի պետական համալսարանի կողմից 2018թ. սեպտեմբերի 13-16-ը Ստեփանակերտում համատեղ կազմակերպված «Չայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» 3-րդ միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի լավագույն գիտական հոդվածները:

The first issue of «Scientific Artsakh» journal comprises the scientific works of authors from Armenia, Artsakh, the United States of America, Germany, Poland and Belarus on one of the most urgent problems for Armenians – the statehood. The publication also contains the best scientific articles of the 3rd international youth scientific conference «The past, present and future of the Armenian statehood», jointly organized by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and Yerevan State University on September 13-16, 2018 in Stepanakert.

В первом номере журнала «Научный Арцах» нашли место научные работы авторов из Армении, Арцаха, Соединенных Штатов Америки, Германии, Польши и Беларуси по одной из актуальных для армян проблем – государственности.

В издании размещены также лучшие научные статьи 3-ей международной молодежной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее Армянской государственности», совместно организованной Объединением молодых учёных и специалистов Арцаха и Ереванским государственным университетом 13-16 сентября 2018 года в Степанакерте.

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Rector of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Members:

AVAGYAN Artsrun, Doctor of Philology, Professor
AVANESYAN Hrant, Doctor of Psychology, Professor
BABAYAN David, Doctor of History, Associate Professor
BALAYAN Vahram, Doctor of History, Professor
DANIELYAN Gevorg, Doctor of Law, Professor
GALSTYAN Khachik, Doctor of Political Sciences, Associate Professor
GHAZINYAN Gagik, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
GRUZDEV Vladislav, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
GYULAMIRYAN Julieta, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
HOVSEPYAN Moushegh, Doctor of Philology, Professor
KERYAN Garik, Doctor of Political Sciences, Professor
KOCHARYAN Tigran, Doctor of Political Sciences, Professor
LAPAEVA Valentina, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
LUCHTERHANDT Otto, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
MARKOSYAN Ashot, Doctor of Economic Sciences, Professor
MINASYAN Edik, Doctor of History, Professor
NERSISYAN Karen, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
SARGSYAN Hayk, Doctor of Economic Sciences, Professor
VASKOV Maksim, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
YEGHIAZARYAN Arman, Doctor of History, Associate Professor
ZEJMO Marek, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Candidate of Law, Associate Professor

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: ректор ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор Арам СИМОНЯН

Члены:

АВАГЯН Арцрун, доктор филологических наук, профессор
АВАНЕСЯН Грант, доктор психологических наук, профессор
БАБАЯН Давид, доктор исторических наук, доцент
БАЛАЯН Ваграм, доктор исторических наук, профессор
ВАСЬКОВ Максим, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
ГАЛСТЯН Хачик, доктор политических наук, доцент
ГРУЗДЕВ Владислав, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
ГЮЛАМИРЯН Джульетта, доктор педагогических наук, профессор
ДАНИЕЛЯН Геворг, доктор юридических наук, профессор
ЕГИАЗАРЯН Арман, доктор исторических наук, доцент
ЖЕЙМО Марек, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
КАЗИНЯН Гагик, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
КЕРЯН Гарик, доктор политических наук, профессор
КОЧАРЯН Тигран, доктор политических наук, профессор
ЛАПАЕВА Валентина, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
ЛЮХТЕРХАНДТ Отто, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
МАРКОСЯН Ашот, доктор экономических наук, профессор
МИНАСЯН Эдик, доктор исторических наук, профессор
НЕРСИСЯН Карен, кандидат экономических наук, доцент
ОВСЕПЯН Мушег, доктор филологических наук, профессор
САРГСЯН Гайк, доктор экономических наук, профессор

Главный редактор: кандидат юридических наук, доцент Аветик АРУТЮНЯН

*Տպագրվում է ՀՀ սպորտի և երիտասարդության հարցերի նախարարության աջակցությամբ
Is published with the support of the Ministry of Sport and Youth Affairs of the Republic of Armenia
Публикуется при поддержке Министерства спорта и по делам молодежи Республики Армения*

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐՈՒՄ**ԼԻԼԻԹ ՄԱԿԱՐՅԱՆ**

Հայ առաքելական եկեղեցին իր գործունեության ողջ ընթացքում հանդիսացել է ազգային արժեքների քարոզման, ազգապահպանության, պետականության ամրապնդման կարևոր հիմնասյուն: Հայոց եկեղեցին մշտապես կանգնած է եղել իր ժողովրդի և պետության կողքին՝ հաճախ պայքար մղելով հայի ինքնության պահպանման համար: Պետականության բացակայության պայմաններում եկեղեցին կատարել է նաև բաղաբանական կառույցի դեր և դարձել համայն հայության միավորիչ գործոն: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում և հատկապես 1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ հայոց եկեղեցին գործուն մասնակցություն ունեցավ ծավալվող գործընթացներում: Հայ հոգևորականությունը գեներ վերցրեց՝ հայրենիքը պաշտպանելու: Մայիսին կերտված պատմությունը մեր բոլորիս հավաքական կենսագրությունն է: Մեր պապերի սիրանքն ու հերոսական անցյալը մեզ դարձրել են ավելի ուժեղ ու միասնական: Հուշագրությունները և սերնդեսերունդ փոխանցված ընտանեկան հիշողություններն են, որ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում, լրացնում ու հարստացնում են մեր պատմությունը, բացահայտում հերոսամարտերում մեծ ավանդ ունեցած տեղական գործիչների, այդ թվում՝ հայրենիքի համար մարտնչած հայ հոգևորականության սիրանքը և հերոսական դրվագները:

Հայրենիքի պաշտպանության գործում եկեղեցու մասնակցության մասին են վկայում բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր, որոնցից է 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին Մայր Աթոռի միաբանական ժողովի կողմից ուղղված զեկուցագիրը, ուր տեղեկացվում է, որ միաբանները որոշել են մեկնել ռազմաճակատ՝ թե՛ հոգևոր և թե՛ զինվորական ծառայություն իրականացնելու և այդ առումով խնդրում էին Վեհափառի թույլտվությունը¹:

Հայ հոգևորականները ռազմադաշտ էին մեկնում ոչ միայն մարտական ծառայություն կատարելու, այլև Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ծվարած հայության սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-կրոնական դրության, հին ձեռագրերի, վանքերի, մշակութային վիճակի մասին տեղեկություններ հավաքելու: Մասնավորապես Գևորգյան ճեմարանի ուսանող Հայկ Աճեմյանը 1918թ. հունվարի 5-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսին հասցեագրած դիմումում տեղեկացնում էր Վան-Վասպուրականի գավառներ մեկնելու իր առաքելության մասին և խնդրում Վեհափառի թույլտվությունը և օժանդակությունը²:

Հայ հոգևորականներն առանց երկմտելու՝ կամավորագրվում էին, ստանում Վեհափառի թույլտվությունը և մեկնում ռազմադաշտ: Մայր Աթոռի միաբան Արիստակես վարդապետ Չուլոյանը Եղիշե վարդապետ Շահումյանին 1918թ. փետրվարի 7-ին ուղղած նամակում գրում էր. «Մեր տանից յետ դարձայ, մեր կողմերը շատ վատ է, որ մի վստահուղթիս չկա, թե հայ և թե թուրք արագորեն զինուում են, Աստուած վերջը բարին անի, թե ինչ կլինի, չեմ իմանում: Ս. Էջմիածնում և Երևանումն էլ դրութիսը մխիթարական չէ... հայկական խմբերի հետ գնում են և վարդապետներ: Կիւրակի օրը գնացել են Կորիւն և Խորէն վարդապետները: Վաղըն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 491, թ. 79 և շրջ.:

² Վավերագրեր, հայ եկեղեցու պատմության, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը առաջին հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Կազմող՝ Ս. Ա. Բեհրության, Երևան 1999, էջ 13-14:

Էլ գնում են Գիւտ և Ներսէս վարդապետները: Ինձ էլ չեմ իմանում երբ կվիճակուի գնալ, արդէն գրուած եմ...»¹:

Նույն ժամանակ Վեհափառից ռազմաճակատ մեկնելու թույլտվություն էին խնդրել Գանձակի փոխանորդ Լևոն վարդապետ Պետրյանը և Յովսէփ վարդապետը²:

Հայ հոգևորականությունը նույնիսկ ամենածանր օրերին չլքեց իր ժողովրդին: Ալեքսանդրապոլի համար մղվող մարտերի ընթացքում քաղաքից չհեռացավ Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետ Սմբատյանը³:

Հայրենիքի ճակատագրով մտահոգ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ռազմաճակատի և թեմերի հայ հոգևորականության, Հայոց ազգային խորհրդի և զինվորականության միջոցով գործուն կերպով տեղեկանում էր իրավիճակին և իր զգոն կեցվածքով և գործողություններով՝ կայունություն ապահովում երկրում: Վեհափառին զեկուցում էին ինչպես ռազմաճակատի դրության, այնպես էլ հաշտության բանակցությունների, դրանց շուրջ հայկական քաղաքական հոսանքների տրամադրությունների մասին: Եպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանը՝ Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղած զեկուցագրում (1918թ. ապրիլի 4) Վեհափառին տեղեկացնում է Ալեքսանդրապոլում զեներալ Թ. Նազարբեկյանի հետ հանդիպման մանրամասները, որի ընթացքում վերջինս տեղեկացրել էր այդ պահին իր տրամադրության տակ եղած զորքի և դասալբության հետ կապված խնդիրների մասին: Գ. Չորեքյանի կարծիքով նրանց ճակատ վերադարձնելու պարտքը ծանրանում էր հայ հոգևորականության, կանանց և մամուլի վրա⁴: Հայոց կաթողիկոսի հանձնարարականով հոգևորականները մեծ քարոզչական աշխատանք էին կատարում դասալբության դեմ մղվող պայքարում և շատերին վերադարձնում մարտադաշտ:

Գեներալ Մովսես Սիլիկյանը 1918թ. մայիսի 20-ին ներկայանալով կաթողիկոսին՝ առաջարկում է նրան մեկնել կաթողիկոսական ամառանոց⁵: Այս կապակցությամբ Երևանի պարետ Ա. Շահխաթունու հուշերից տեղեկանում ենք, որ Մ. Սիլիկյանը իրեն հեռախոսով հայտնել էր թուրքերի կողմից զինադադարի խզման և հարձակման մասին, հեռագրել էր Նաև Արամ Մանուկյանին, որ համոզի կաթողիկոսին թողնի Էջմիածինը և մեկնի ամառանոց: Ա. Շահխաթունին և Արամ Մանուկյանն անմիջապես մեկնում են Ս. Էջմիածին: Վերջինս կաթողիկոսին խնդրում է մեկնել Բյուրական, բայց Գևորգ Ե-ն կտրականապես մերժում է՝ ասելով. «Ուրեմն վիճակը ծանր է: Ո՛չ տղերքս, հայոց կաթողիկոսը Նահանջողը չէ»: Վեհափառը կարգադրում է Տիրայր արքեպիսկոպոսին զարկել բոլոր եկեղեցիների զանգերը, որից հետո հոգևորականների հետ մտնում է տաճար, ծնկի իջնում և աղոթում: Վեհափառը դիմում է Երևանից եկած պաշտոնյաներին. «Ասացե՛ք հայ բանակին, թե՛ ես տեղիցս չեմ շարժուում: Ես չեմ թողնում Ս. Էջմիածինը: Եթե մեր զինուորները նրան չեն կարողանում պաշտպանել, և թուրքերը մտնելու են Ս. Էջմիածին, իմ դիակը պիտի գտնեն Ս. Իջման սրբավայրում»:

Գարեգին և Չավեն եպիսկոպոսները խնդրում են Վեհափառի թույլտվությունը՝ հայոց բանակը առաջնորդելու: Վեհափառը դիմելով նրանց՝ Նշում է. «Գևացե՛ք, ասացե՛ք զինուորներին, որ նրանք պատասխանատու են բոլոր հայերի կեանքի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 60, ց. 1, գ. 255, թ. 12 և շրջ:

² Ստեփան կերտող, Հայ հոգևորականության մասնակությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևան 1999, էջ 20:

³ Ստեփան կերտող, Նշվ. աշխ., էջ 19:

⁴ Վավերագրեր, հայ եկեղեցու պատմության, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը առաջին հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), էջ 21-24:

⁵ Թրուշյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան 1965, էջ 139-140:

համար, մենք ոչ ոք չունենք մեր կողքին, բացի Քրիստոսից, որը մեր միակ ուժն է և մեզ օրհնում է»¹:

Սարդարապատի ճակատամարտի նախօրյակին Գարեգին եպիսկոպոս Յովսեփյանը «Մահապարտներ» անունով մկրտում է 5-րդ հայկական գունդը: Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանը, Թադևոս վարդապետ Յարությունյանը և Յովհաննես վարդապետ Տեր-Միքայելյանը շրջակա գյուղերից հավաքագրած 500 կամավորներով, Գարեգին եպիսկոպոս Յովսեփյանի և Չավեն եպիսկոպոս Մահտեսի-Բաբայանի առաջնորդությամբ գնում էին առջևից²:

Չավեն եպիսկոպոսը՝ որպես Էրզրումի հոգևոր առաջնորդ, Երզնկայից մինչև Արարատյան դաշտ հաճախ էր եղել առաջնագծում: Նա հայտնի նշանածիզ էր, աչքի էր ընկել Վանի հերոսամարտում³:

Սարդարապատի ճակատամարտին մասնակցեցին նաև գյուղական ծխական հովիվներ՝ իրենց գլխավորած աշխարհագորային ջոկատներով, որոնց թվում էին Կոտայքի Թագա (Նոր Գյուղ) գյուղի քահանա Տեր Չաքար Տեր-Յարությունյանը, Էջմիածնի Գրամփա (Ծիածան) գյուղի ծխատեր Տեր Յովհաննես քահանան, Ջաֆարապատ (Արգավանդ) գյուղի ծխատեր Տեր Սահակ քահանան⁴:

Ինչպես Սարդարապատում, այնպես էլ Բաշ Ապարանում հայ հոգևորականությունն իր մասնակցությունը ունեցավ մղվող մարտերում:

Թուրքերն անարգել մտել էին Յամամլու (Սպիտակ), գրավել շրջակա գյուղերը և շրջվել էին դեպի Ապարան: Սկսվել էին տեղահանվել Ապարանի սահմանային գյուղերը: Ապարանի գավառապետ Սեդրակ Ջալալյանը, Ապարանի գավառի Արագյուղ գյուղի բնակիչ, Երևանի ոստիկանության աշխատակից Արսեն Տեր-Պողոսյանը (Խենթի որդին), հոգևոր թեմի առաջնորդ Տեր Յովհաննես քահանա Տեր-Մինասյանը ստանձնում են ինքնապաշտպանության հրամանատարությունը: Ստեղծվում է պաշտպանության խորհուրդ՝ Տեր Յովհաննես Տեր-Մինասյանի նախագահությամբ⁵: Վերջինս իր ջոկատը զինելուց հետո, ինքն էլ զինված «Մաուզեր» ատրճանակով, սպայական թրով և «Մոսին» հրացանով, ձեռքն է վերցնում խաչը և օրհնում աշխարհագորայիններին: Տեր Յովհաննեսն ավարտել էր զինվորական դպրոց և ուներ ենթասպայի աստիճան: Բաշ Ապարանի հերոսամարտում թուրքերի առաջապահ զորամասերի վրա առաջին զնդակները արձակել են Դանազիրմազի (Լիզավան) ծխատեր Տեր Տաճատ քահանայի և Տեր Յովհաննեսի խմբերը⁶:

1918թ. մայիսի 19-ին Գյուլլուշա (Վարդենիս) գյուղի եկեղեցու շրջակայքում Տեր Յովհաննեսը կազմակերպում է բացօթյա Պատարագ և հայրենասիրական կոչով դիմում հավաքվածներին: Ս. Պատարագից հետո նա կամավորներին առաջնորդել է Լիզավան-Ճահճուտ-Միրաք հատվածը, որտեղ ձևավորվում է ճակատի առաջին գիծը: Տեր Յովհաննեսն անձամբ է ղեկավարել մարտերը Մուլքի-Սարալանջ հատվածում⁷:

Բաշ Ապարանում դիմադրությունը շարունակում էին Տեր Տաճատի կողմից թշնամուց գրոհով վերցրած մեկ գնդացրով, մինչև Սարդարապատից հասնում են կանոնավոր ջոկատները⁸:

Տեր Տաճատը ծառայել էր ռուսական բանակում, ծանոթ էր զինատեսակների և մասամբ տիրապետում էր մարտավարության կանոններին: Նրա՝ ռուսերենով

¹ Արամը մահուան յիսնամեակի առթիւ, Երևան 1991, էջ 508, 515-517:

² Ստեփան Կերտող, ԼՂՎ. աշխ., էջ 21:

³ Թրուշյան Բ., ԼՂՎ. աշխ., էջ 141-143:

⁴ Ստեփան Կերտող, ԼՂՎ. աշխ., էջ 21:

⁵ Տիգրան Յայազն, Ապարանի հերոսամարտը, Երևան 2005, էջ 6:

⁶ Ստեփան Կերտող, ԼՂՎ. աշխ., էջ 24:

⁷ Տիգրան Յայազն, ԼՂՎ. աշխ., էջ 17-18:

⁸ Ստեփան Կերտող, ԼՂՎ. աշխ. էջ 24:

արձակած հրամանները խուճապ էին առաջացրել թշնամու ճամբարում, և թուրքերը կարծել էին, թե կրվում են ռուսական զորքի դեմ: Բաշ-Ապարանի 64-ամյա քահանա Տեր Ռաֆայելը Ս. Խաչ եկեղեցում կատարում է Սուրբ Պատարագի կարգը, որից հետո շրջանի մարտունակ ամբողջ բնակչությունը դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Տեր Ռաֆայելը վիրավորվել էր թուրքերի կողմից: Զանի որ թշնամին Ապարանի վրա հարձակում էր գործել Սպիտակի կողմից, Տեր Տաճատին առաջինը օգնության էին հասել Գյուլյուջա գյուղի ջոկատը՝ քահանա Տեր Յովհաննեսի գլխավորությամբ, Դովրի գյուղի քահանա Տեր Գրիգորի, Փարպի գյուղի քահանա Տեր Գևորգի և եզդիների ջոկատները¹:

Ղազնաֆար (Արագած) գյուղի ջոկատը ղեկավարում էր Տեր Դանիել քահանա Տեր Դանիելյանը, որի դրոշի ներքո էին համախմբվել Շիրադայա (Վարդենուտ), Բլխեր (Շենավան), Թաթառլու (Ծաղկաշեն) գյուղերի բնակիչները²: Դանագիրմազի ջոկատը գլխավորում էր Տեր Տաճատ քահանան, Զուչակի խումբը՝ Տեր Յարություն քահանան³:

Ղարաքիլիսայի ճակատում հայ հոգևորականությունը ևս անմասն չմնաց: 1918թ. մայիսի 23-ին Ղարապաս գյուղի ծխատեր Տեր Կոմիտաս քահանա Սարգսյանը, փամփշտակալներով գոտևորված և մինչև ատամները զինված, հնչեցնել է տալիս եկեղեցու զանգերը և, հավաքելով իր ծխականներին և Յաջիղարայի (Լեռնապատ) ու Ղշլարի (այժմ՝ Վանաձորի կազմում) գյուղացիներին, դիմադրություն կազմակերպում: Նույն օրը Ղարաքիլիսայում կայացած մի հավաքում Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, զեներալ Ղամազյանը, գնդապետ Սամարցյանը և Նժդեհը որոշում են դիմադրություն ցույց տալ:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին հայոց ուժերի մասնակցությունը շատ խիստ քննադատել է ճակատամարտի ականատես, հայ փախստականներին օգնող Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, որը Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղված իր զեկուցման մեջ նշում է. «Ղարաքիլիսայում իմացանք, որ թուրքերը նույնիսկ մինչև Ղշլար գյուղը չէին հասել, հետևապես շտաբի և հայ զորքի փախուստը իր առեղի հետևանքներով որևիցե հիմք չունեի... Շտաբի մասին մեր ասելիքները, նրա կազմալուծ և անկերպարան վիճակի մասին մեր հանձնաժողովը երևի առիթ կունենա իր ժամանակին մանրամասն զեկուցում տալու լիազոր մարմիններին: Այստեղ հարկ եմ համարում ասելու, որ այդ մարմինը շատ է անհամապատասխան իր դերին, և եթե Տփիսիսի հետ ընդհատված չը լինեին փոստային և այլ հաղորդակցությունները, կարելի կը լիներ յուր ժամանակին հարկավոր փոփոխություն մտցնել և զուցե այսօրվա աղետի առաջ կանգնած չը լինեինք...»⁴:

Բացի հայրենիքի համար մղվող մարտական գործողություններում ունեցած մեծ ներդրումից՝ Յայոց կաթողիկոսի խնամակալության տակ էին նաև հազարավոր զաղթականներ, որք ու անապաստան երեխաներ: Յայոց եկեղեցին հոգևոր սպասավորների միջոցով տեղերում կազմակերպում էր պարենավորման աշխատանքները և բաշխում արտասահմանի հայերից ուղարկված օգնությունը:

Յայ առաքելական եկեղեցին հոգևոր, ազգային և մսայուն արժեք է, որին ծառայելն ու սատարելը պետք է լինի յուրաքանչյուր հայի սրբազան պարտականությունը:

¹ Խաչիկ Մաթևոսի Տեր-Ռաֆայելյան, Տոհմապատում, Երևան 2004թ., էջ 110-112:

² Միհրան Յովհաննեսի Մուրադյան, Յայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության ճակատամարտերին մասնակցող հոգևորականներ, «Էջմիածին» հանդես, Ս. Էջմիածին 1978, էջ 111:

³ Տիգրան Յայազն, Նշվ. աշխ., էջ 23, 34, 49:

⁴ Ստեփան կերտող, Նշվ. աշխ., էջ 25:

Լիլիթ Մակարյան
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հայոց եկեղեցի, հայ հոգևորականություն, թուրքերի ներխուժում, Մայիսյան հերոսամարտեր

Հայ առաքելական եկեղեցին իր գործունեությամբ մեծ ներդրում է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում, հանդիսանում է ազգային արժեքների քարոզման, ազգապահպանության, պետականության ամրապնդման կարևոր հիմնասյուն: Հայ հոգևորականությունը ինչպես միշտ թուրքական արշավանքների ժամանակ ևս անմասն չմնաց և զենքը ձեռքին մասնակցեց հայրենիքի պաշտպանության համար մղվող կռիվներին՝ հատկապես Մայիսյան հերոսամարտերին:

Lilit Makaryan
THE CONTRIBUTION OF THE ARMENIAN CHURCH IN THE MAY
HEROIC BATTLES IN 1918

Keywords: *Armenian Church, Armenian clergy, Turkish invasion, Heroic battles of May*

The Armenian Apostolic Church through its activities has made a great contribution throughout the history of Armenia, being the main pillar of national values' propaganda, nation's preservation and the reinforcement of statehood. The Armenian clergy, as always during the Turkish campaigns also didn't remain indifferent and took part in the battles for their homeland with arms, especially in the Heroic battles of May.

Лилит Макарян
ВКЛАД АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ В ГЕРОИЧЕСКИХ
МАЙСКИХ СРАЖЕНИЯХ 1918Г.

Ключевые слова: *Армянская церковь, армянское духовенство, нашествие турков, героические майские сражения*

Будучи столпом пропаганды национальных ценностей, сохранения нации, укрепления государственности, Армянская апостольская церковь своей деятельностью вносила огромный вклад на протяжении всей истории армянского народа. Армянское духовенство, как и всегда во времена турецких походов, не осталось безучастным и с оружием в руках приняло участие в боях за родину, в особенности в героических майских сражениях.

- 40. Ղևոնդյան Ալեն** - ԵՊՀ դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ
Ghevondyan Alen - Lecturer of YSU, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
Гевондян Ален - преподаватель ЕГУ, к.п.н., доцент
E-mail: al.ghevondyan@gmail.com
- 41. Ղևոնդյան Ռոբերտ** - «Չայկական շահ» գիտա-վերլուծական կենտրոնի փոխնախագահ, ք.գ.թ.
Ghevondyan Robert - Vice-Chairman of scientific and analytical centre «The Armenian Interest», Candidate of Political Sciences
Гевондян Роберт - заместитель председателя научно-аналитического центра «Армянский интерес», к.п.н.
E-mail: robert.gh81@gmail.com
- 42. Մալոյան Արման** - ՀՀ ԿԳՆ Կրթության ազգային ինստիտուտի գլխավոր մասնագետ, պ.գ.թ.
Maloyan Arman – chief specialist of Ministry of Education and Science of Republic of Armenia, Candidate of History
Малоян Арман - главный специалист Национального института образования МОН РА, к.и.н.
E-mail: armanmaloyan@mail.ru
- 43. Մակարյան Լիլիթ** - Եվրոպական համալսարանի դասախոս, պ.գ.թ., դոցենտ
Makaryan Lilit – Lecturer of European University, Candidate of History, Associate Professor
Макарян Лилит – преподаватель Европейского университета, к.и.н., доцент
E-mail: lilit.makarian@mail.ru
- 44. Մանուկյան Վիոլետտա** - ԵՊՀ ասպիրանտ և դասախոս
Manukyan Violetta – PhD student and Lecturer of YSULSS
Манукян Виолетта- аспирант и преподаватель ЕГЛУ
E-mail: manukyan.violetta@gmail.com
- 45. Մարգարյան Մամիկոն** - ՀՀ ԱԺ գլխավոր մասնագետ, ՀՀ ՊԿԱ դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ
Margaryan Mamikon- Chief specialist at the National Assambly of the RA, Lecturer of Public Administration Academy of the RA, Candidate of Political Sciences
Маргарян Мамикон - главный специалист Национального собрания Республики Армения, преподаватель АГУ РА, к.п.н.
E-mail: margaryan.mamikon@gmail.com
- 46. Մարկոսյան Աշոտ** - ԵՊՀ դասախոս, Մագիստրոսական ծրագրի ղեկավար, տ.գ.դ., պրոֆեսոր
Markosyan Ashot – Lecturer of YSU, Head of Masters Program, Doctor of Economic Sciences, Professor
Маркосян Ашот - преподаватель ЕГУ, руководитель магистерской программы, д.э.н., профессор
E-mail: ashotmarkos@rambler.ru

- Աստոն Եվստրատով.** Ձախ քաղաքական շարժումները Հայաստանում XX- XXI դդ. նրանց դերը պետության կայացման ու զարգացման գործում և հեռանկարները.....42
Anton Evstratov. Left Political Movements in Armenia in the Xx - Xxi Century: the Role in the Formation and Development of the State and Prospects
Антон Евстратов. Левые политические движения в Армении в XX – XXI веках: роль в становлении и развитии государства и перспективы
- Վրեժ Հարությունյան.** Բարեգործական ընկերությունների և բարերարների սոցիալ-տնտեսական գործունեությունից Շուշիում XIX դարում.....47
Vrezh Harutyunyan. From the History of the Socio-Economic Activities of Charitable Organizations and Philanthropists in Shushi (19th Century)
Вреж Арутюнян. Из истории социально-экономической деятельности благотворительных организаций и меценатов в Шуши (XIX век)
- Արման Մալոյան.** Արևմտյան Հայաստանում հայոց պետականության դրսևորումների առաջացման և գոյատևման հանգամանքների շուրջ (XVIII դարի երկրորդ կես – XIX դարի առաջին քառորդ).....53
Arman Maloyan. On the Circumstances of Formation and Persistence of Manifestations of Armenian Statehood in Western Armenia (Second Half XVIII - First Quarter of the XIX Century)
Арман Малоян. Об обстоятельствах возникновения и существования армянской государственности в Западной Армении (вторая половина XVIII – первая четверть XIX века)
- Լիլիթ Սակարյան.** Հայոց եկեղեցու ներդրումը մայիսյան հերոսամարտերում.....60
Lilit Makaryan. The Contribution of the Armenian Church in the May Heroic Battles in 1918
Лилит Макарян. Вклад армянской церкви в героических майских сражениях 1918г.
- Նելլի Մինասյան.** Հայկական պետականության արտաքին քաղաքական մարտահրավերների շուրջ (Երրորդ Հանրապետության շրջան).....65
Nelli Minasyan. About Foreign Political Challenges of Armenian Statehood (Period of the Third Republic)
Нелли Минсян. О внешнеполитических проблемах армянской государственности (период Третьей Республики)
- Լիլիթ Պողոսյան.** Վազգեն Ա Վեհափառը և Հայաստանի Անկախացումը.....72
Lilit Poghosyan. His Holiness Vazgen I and Armenian's Independence
Лилит Погосян. Его Святейшество Вазген I и независимость Армении
- Սոֆյա Օհանյան.** Երվանդ Ֆրանգյանի համադրական մոնիզմը XX դարասկզբի հայ ազգային կեցության մարտահրավերների համատեքստում.....76
Sofya Ohanyan. Yervand Frangyan's Synthetic Monism in the Context of Challenges of Armenian National Existence of the Beginning of the 20th Century
Софья Оганян. Синтетический монизм Ерванда Франгяна в контексте вызовов армянского национального бытия начала XX века
- Նարինե Ավագիմյան.** Ժողովրդագրական իրավիճակը շուշիում 1813-1917թթ.....81
Narine Avagimyan. The Demographic Situation in Shoushi in 1813-1917
Нарине Авагимян. Демографическая ситуация в Шуши в 1813-1917 годах